

Ярослав Балановський

ЯВИЩЕ СОЦІАЛЬНОЇ ТРАНЗИТИВНОСТІ — ЧИННИК ТЕМПОРАЛЬНОЇ МАРГІНАЛЬНОСТІ СУСПІЛЬСТВА

Термін «транзитивність» (від латинського *transitive* — перехідний) соціологія запозичує з математики, де ним позначається властивість величин, яка полягає в тому, що, коли перша величина порівнянна з другою, а друга — з третьою, то перша величина порівнянна з третьою.¹

У математиці транзитивність — це властивість деякої математичної величини, а у загальнонауковому значенні — це властивість певного об'єкта. У контексті філософського аналізу кожний об'єкт є своєрідною якісною визначеністю, отже, множиною властивостей. Кожна із них надає об'єкту деякої специфіки, а усі разом вони визначають його якісну самобутність, унікальність, неповторність. Транзитивність — це така властивість об'єкта, яка робить його порівняннюваним з якісно іншими об'єктами. Тобто, у певному значенні об'єкти, що є різними якісними визначеностями, виявляються рівними, тотожними, ідентичними, тому що одна і та сама властивість, що характеризує кожного із них, в особливий спосіб переходить від одного до інших. Такий перехід може здійснювати будь-який із вимірів об'єкта. Транзитивність виявляється не в тому, що якась конкретна властивість здійснює перехід від одного до інших об'єктів, а в тому, що однією із властивостей

об'єкта є його здатність у певній площині бути порівняним з якісно іншими об'єктами, що певна сукупність його властивостей може переходити до якісно інших об'єктів.

У соціології поняття «транзитивність» наповнюється новим змістом, тим, який відображає сукупність ознак специфічного соціального явища. Його сутнісні характеристики полягають у тому, що в суспільство певного історичного типу переходять такі форми соціальної організації, які у темпоральному ракурсі є для цієї історичної доби архаїчними, рудиментарними. Ці форми існують у «несвоєму» історичному часі тільки у межах і через дію особливих чинників. Існує специфічний соціальний механізм переходу форм соціальної організації у суспільство такого історичного типу, де ці форми у темпоральному аспекті є віджилими, архаїчними, рудиментарними. Отже, соціальна транзитивність пояснюється автором як властивість суспільства. Полягає вона у тому, що суспільство виявляє здатність до переходу, повернення у його певний історичний час таких форм соціальної організації, які були характерними для нього у попередні історичні епохи. Поняття «соціальна транзитивність» відкриває для соціологічного аналізу специфічний зріз соціальної реальності — її темпоральний вимір. Суспільство, у якому фіксуються форми соціального упорядкування, що ототожнюються з попередніми історичними епохами, перебуває у такому якісному стані, специфіку якого найадекватніше відображає зміст поняття «транзитивне суспільство». Таке суспільство не можна однозначно ідентифікувати з будь-якою історичною епохою, адже форми соціальної організації, що фіксуються у його структурі, належать до різних історичних епох.

Твердження про наявність у суспільстві певного історичного типу таких форм соціальної організації, що переходять до нього з попередніх історичних епох, є тільки гіпотезою, яка з однаковим успіхом може бути і підтверджена, і заперечена аналізом емпіричного матеріалу. Отже, для того, щоб довести сформульоване припущення, певну історичну добу, у процесі буття суспільства потрібно проаналізувати на предмет наявності у ньому таких форм соціальної організації, які б чітко та однозначно ідентифікувалися з попередніми історичними епохами, були своєрідним атрибутом минулого часу.

На рубежі третього тисячоліття від Різдва Христового в українських засобах масової інформації, публічних виступах політиків, політологів, державних діячів найвищого рангу постійною стала

тема кланів та рейдерства. Справа дійшла навіть до того, що при Кабінеті Міністрів України створено спеціальну комісію, на порядку денному якої стоїть проблема рейдерства. Усе це засвідчує, по-перше, гостроту та масовий характер названих явищ, по-друге, вимагає їх наукового, а відтак і соціологічного аналізу. Слід наголосити, що автор цієї розвідки має на увазі не вивчення самих кланів чи рейдерства — таке завдання уже виконано дослідниками з історії, етнографії тощо. Його цікавить інший аспект: яким змістом ці поняття наповнюються сьогодні? Якими є чинники, що привели до появи в українському суспільстві доби третього тисячоліття цих форм соціальної організації? Яким є соціальний механізм зазначеного явища? Який якісний стан суспільства таким чином виявляється? Дати відповідь на ці та деякі інші питання і покликана ця стаття. Аналіз проблеми у площині змісту сформульованих вище питань забезпечить можливість краще зрозуміти витоки, механізм переходу в суспільство певного історичного типу тих форм соціальної організації, які були його атрибутом у попередні епохи. Це у свою чергу стане підґрунтям для розробки рекомендації щодо здійснення заходів, спрямованих на унеможливлення переходу тих форм, що мають для актуального історичного етапу еволюції суспільства дисфункціональний, деструктивний характер.

Перше, що потрібно зробити для досягнення поставленої мети, — це порівняти сукупність властивостей «схоплених» змістом понять «клан» та «рейдер» із сукупністю властивостей тих явищ в українському суспільстві, які позначаються однойменними термінами. «Великий тлумачний соціологічний словник» наповнює це поняття таким змістом: «Клан (chiefdom) — форма централізованої соціальної організації, підґрунтям якої у першу чергу є лояльність, а не інститути примусу. Американські еволюційні антропологи розглядають його як попередника держави, що розвинувся із племені. Клани характеризуються появою моделей соціальної сертифікації і економічної системи на підґрунті перерозподілу майна, хоча відмінність між державами і племенами часто незначна»². У соціологічному енциклопедичному словникові клан пояснюється як «1. Рід або родинна група, пов'язана господарськими і суспільними зв'язками. 2. Кровнородинна група, що веде походження за материнською або батьківською лінією, носить ім'я спільного предка. Клани зазвичай екзогамні й мають різні релігійні, політичні і економічні функції»³. Великий тлумачний словник сучасної української мови кланом називає «1. Родову громаду,

рід (спочатку в кельтських племен). 2. перен. Про групу осіб, пов'язаних сімейними, діловими і т.ін. стосунками. Злочинні клани»⁴. Соціологічний словник А.Кравченка про клани містить таку інформацію: «... клани — групи кровних родичів, що мали ім'я уявного засновника роду. Клан зберігав спільну власність на землю, кровну помсту, кругову поруку. Як пережитки первісних часів вони збереглися в деяких районах Шотландії, в індіців Америки, в Японії і Китаї»⁵. Радянський енциклопедичний словник дає таке тлумачення клану «1) У кельтських народів назва роду, рідше — племені; у період розпаду родових відносин — група кровних родичів, що носила ім'я уявного засновника роду. Клан зберігав загальну власність на землю й інші звичаї родового ладу (кровну помсту, кругову поруку тощо). В окремих районах Шотландії і Уельса клани зберігались аж до ХІХ ст. 2) В сучасній (основним чином зарубіжній) літературі клан — термін, рівнозначний терміну «рід»⁶. У словнику іноземних слів клан пояснюється як «1) рід, громада (спочатку у кельтських народів); 2) перен. згуртована група людей, що вважають себе спільниками в якійсь справі»⁷. І, нарешті, для словника російської мови С. Ожегова «Клан — рід, родова община в ірландців і шотландців у давнину»⁸.

Подальшому дослідженню окресленої проблеми необхідно передують такі зауваження. З соціологічної точки зору поняття «рід» і «клан» змістовно близькі, але нетотожні. Перше відображає тільки кровну спорідненість індивідів. Друге акцентується на тому, що індивідів, які є кровними родичами, у соціальну цілісність поєднують також спільне ведення господарства та суспільні зв'язки. Поняття «рід» своїм змістом відображає стверджувати або заперечувати наявність інших зв'язків. Поняття «клан» відбиває не тільки кровнородинні, але й господарські та суспільні зв'язки кровних родичів. Тобто у межах соціологічного аналізу клан і рід є близькими, але все ж якісно різними соціальними спільностями.

Аналіз змісту цитованих вище дефініцій спонукає до таких висновків: по-перше, клан є історичною формою соціальної організації. Вона вибудовується в первісній, за марксистською термінологією, формації і протягом деякого часу зберігає свою якісну визначеність. Однак історичні зміни, що відбуваються, нівелюють її, трансформуючи в якісно інші форми соціального впорядкування. По-друге, в клани об'єднуються тільки кровні родичі. Чинниками, що інтегрують індивідів у клани, є особливо складні умови їх існування. Кожний окремий індивід був настільки безсилим

самотужки боротися із зовнішнім природним середовищем, яке протистояло йому, що клан був єдиною умовою, котра забезпечувала його виживання. По-третє, порівняно з іншими сучасними йому формами соціальної організації клани були наймонолітнішими, найтісніше об'єднаними соціальними спільностями.

Аналіз публікацій періодичної преси, виступів державних діячів, політиків і політологів щодо проблеми модерних кланів (терміном «модерний клан» автор розрізняє клани на архаїчні, вони існували в первісному суспільстві, й модерні, тобто ті, що фіксуються в українському суспільстві сьогодні), вирізняє такі їх ознаки. По-перше, ця форма соціальної організації утворюється в індустріальному суспільстві. По-друге, в модерні клани об'єднуються представники особливих соціальних груп. Консолідуючим їх фактором є спільна боротьба членів цих груп за розподіл, перерозподіл державної влади і власності. По-третє, клани, що сформувалися в сучасному українському суспільстві, є найконсолідованішими, найзгуртованішими, порівняно з усіма іншими, соціальними спільностями, що існують одночасно з ними.

Яким же є соціальний механізм формування модерних кланів в українському суспільстві доби початку третього тисячоліття? Він тісно пов'язаний з його трансформацією і, зокрема, так званою «ваучерною» приватизацією державної власності (засобів виробництва). Соціальний технолог, що здійснював приватизацію, декларував право кожного окремого індивіда на отримання пропорційно рівної частки державної власності. Відбувалася приватизація шляхом отримання ваучерів, своєрідних актів, що засвідчували право кожного, хто мав такий документ, на частку державної власності. Реалізувати своє право учасникам ваучерної приватизації пропонувалося різним чином. Це можна було зробити або самостійно, через обмін ваучерів на акції акціонерних державних підприємств, таким чином індивід ставав акціонером цього підприємства, тобто його співвласником, або ж через трастові компанії. Вони акумулювали передані їм окремими індивідами ваучери і потім мали вкладати їх, уже обміняні на акції, у прибуткові виробництва.

Насправді ваучерна приватизація відбувалася дещо іншим чином. По-перше, вона не була належно відрегульована у правовому відношенні. Значна кількість трастових компаній, зібравши достатню кількість ваучерів, зникали разом з цими документами. Власників ваучерів ошукували і т.з. фінансові піраміди тощо. Той, хто потерпів від такого роду махінацій, так і не зміг реалізувати

своє право на приватизацію державного майна. По-друге, процес приватизації здійснювався в умовах найглибшої фінансово-економічної кризи. Відсутність будь-яких засобів до існування змушувала людей за безцінь продавати свої ваучери на «чорному» ринку. Крім цього, багато підприємств після їх ваучерної приватизації збанкрутували. Це також унеможливило приватизацію державної власності усіма тими, хто вклав свої цінні папери у такі підприємства. По-третє, на момент початку приватизації її учасники мали нерівні умови щодо реалізації декларованого права на участь у цьому процесі. Ті, хто попередньо здійснював управління державною власністю, отримав для цього найкращі можливості, а усі ті, хто з'єднував свою живу з упредметненою мертвою працею, подібних умов не мали.

Таким чином, організований соціальним технологом процес приватизації державного майна розмежував учасників цього процесу на дві нерівні за своєю чисельністю групи. Першу становила абсолютна більшість людей, у процесі суспільного виробництва вони виконували функцію з'єднання живої з упредметненою мертвою працею, насправді були позбавлені реальної можливості отримати у приватну власність частку державних засобів виробництва. Друга, чисельність якої була незначною, мінімальною, приватизувала непропорційно велику частину державної власності, фактично більшість тієї частки, що мала б дістатися першій групі.

Перша із груп, вирізнена за критерієм реальної участі у приватизації нею частки державної власності, у цьому аспекті залишалася досить однорідною. Безпосереднього відношення до формування кланів вона не мала. Друга особливим чином диференціювалася. Пояснюється цей процес дією кількох причин. По-перше, приватизація здійснювалася через регіональні органи державного управління. По-друге, державні засоби виробництва, що приватизувалися, концентровані у різних регіонах України нерівномірно. Регіональні владно-управлінські групи, що безпосередньо організовували приватизацію державної власності і таким чином мали найоптимальніші умови для реалізації свого права, через цю обставину змогли приватизувати нерівну кількість державної власності. По-третє, тенденції розвитку приватної власності, ринкової економіки, конкретна специфіка ваучерної приватизації, здійсненої в Україні, спричинили гостру боротьбу між регіональними владно-управлінськими групами за центральну державну владу, приватизацію державних засобів виробництва на другому, грошовому

етапі цього процесу та перерозподіл державної власності, приватизованої на першому, ваучерному етапі приватизації.

Усе це і стало причиною, рушієм процесів, що відбувалися у владно-управлінських групах. Кожний окремих індивід був настільки безсилим у протистоянні, по-перше, з групою, що фактично була позбавлена можливості брати участь у ваучерній приватизації, і, по-друге, з владно-управлінськими групами інших регіонів, що самотужки він не міг задовольнити власницькі інтереси і потреби. Ця обставина спонукала його до найтіснішого об'єднання з іншими представниками своєї регіональної владно-управлінської групи. Максимально жорсткий зовнішній пресинг спонукав до максимально тісної внутрігрупової консолідації. Така особлива згуртованість виявляється, наприклад, в імітації кровної спорідненості, яка фіксується у формах звертання, привітання представників цієї соціальної спільності.

Водночас вона (надінтегрованість) вкупі з круговою порукою, особливою відданістю, обов'язковою колективною помстою, спільною боротьбою за розподіл і перерозподіл державної влади і власності засвідчують трансформацію регіональних владно-управлінських груп в якісно нові соціальні спільності. Їх власну якісну специфіку найадекватніше відображає термін «модерний клан». Ця специфічна єдність індивідів, форма соціальної організації певним чином відрізняється від клану архаїчного. Наприклад, у модерному клані об'єднуються в основному не кровні родичі, позаяк твориться у нових історичних умовах, але все ж належить до одного класу соціальних явищ. Іншими словами, архаїчний і модерний клани є різними історичними типами явищ одного класу. У зв'язку з тим, що клан, у найзагальніших ознаках чітко ідентифікується з цілком певним історичним етапом у розвитку суспільства, він є однією із основних форм первісної соціальності, то утворення кланів в іншій історичний час, яким є українське суспільство початку третього тисячоліття від Різдва Христового, недвозначно вказує на їх неадекватність цій історичній добі.

Ще одним прикладом цього ж соціального явища, тобто неадекватності конкретної форми соціальної організації певному історичному етапові буття українського суспільства є також і рейдерство. Етимологію терміна «рейдер» «Словник іншомовних слів» пов'язує з англійським словом *raid* — нападати. Рейдер — це «військовий корабель (крейсер, лінкор) або озброєне торговельне судно, яке проводить самостійні бойові дії на морських комунікаціях»⁹. Тобто, у первісному значенні рейдер — це корабель-розбійник,

що чинить напади на беззахисні жертви. Такі розбійні напади, з соціологічної точки зору, пояснюються як специфічні форми соціальної взаємодії. Особливість соціальної організації дій її учасників полягає у тому, що вони регламентуються, контролюються, впорядковуються не формальним правом, його нормами, тобто силою права, а правом сили. Рейдер нападає тільки на слабшого за себе. Напад скоюється не тому, що для цього є будь-які правові підстави. Найвлучніше і найлаконічніше таку соціальну взаємодію описав відомий російський байкар: «Ти винен уже тим, що їсти хочеться мені!». Отже, мотивом дій соціальних суб'єктів у такій системі соціальної взаємодії є тільки силова перевага. Така форма соціальної організації однозначно співвідноситься із цілком певним історичним етапом у процесі еволюції людського суспільства.

В Україні під рейдерством розуміється силове захоплення уже приватизованої державної власності. Використовуючи особливості ваучерної приватизації, високий ступінь корумпованості судової системи, рейдер захоплює силою уже приватизовану своїми опонентами державну власність, зазвичай високорентабельне виробництво. Тут слід зауважити, що рейдерство, яке має місце в українському суспільстві, відзначається особливою структурою. Ланками його внутрішньої будови є, зокрема, суб'єкт, що замовляє, фінансує захоплення, стає власником захопленого, але безпосередньої участі у цьому дійстві він зазвичай не бере, та безпосередні учасники. Ці індивіди крім того, що захоплюють певний об'єкт, власницькими відносинами із захопленим ними не пов'язуються. Тобто поняття рейдер є узагальнюючим, під ним мається на увазі і організатор, замовник, і виконавці, ті, хто безпосередньо здійснює напад.

Хоча силове захоплення об'єкта власності і «виправдовується» рішенням суду, проте рейдерська атака не є законною, адже нелегітимним у цьому разі є саме судові рішення. Тобто, має місце свавільне захоплення власності, її фактичний перерозподіл. З позиції соціологічного підходу йдеться про таку соціальну систему, форму соціальної організації, підґрунтям якої є не імперативні для кожної зі сторін норми права, а право та нелегітимні дії, народжені силовою перевагою. Фіксація в структурі українського суспільства явища рейдерства засвідчує наявність у ньому такого фрагмента соціальної реальності, який у темпоральному аспекті ідентифікується з попередніми історичними етапами розвитку людства.

Отже, попередній аналіз засвідчує, по-перше, що на сьогодні в українському суспільстві справді мають місце такі форми соці-

альної організації (клани, рейдерство), які є порівнянними з попередніми історичними епохами. Ці форми в особливий спосіб переходять у наш час, тобто має місце явище соціальної транзитивності. По-друге, транзитивні співіснують з іншими формами соціальної організації, тими, що порівнюються з сучасною історичною добою, наприклад, парламентом, багатопартійною системою, демократичними виборами, поділом гілок влади тощо.

Наявність у суспільстві фрагментів соціальної реальності порівнянних з різними історичними епохами вказує на його особливий якісний стан. Або, іншими словами, тут йдеться про специфічне соціальне явище, сукупність ознак якого адекватно відображає поняття «темпоральна маргінальність». Сьогодні українське суспільство не можна однозначно ідентифікувати з жодною історичною епохою, оскільки форми соціальної організації, що такі відрізки часу репрезентують, — незіставні. А це означає, що це соціальне утворення характеризується особливим якісним станом, воно знаходиться у проміжку різного історичного часу і до кожної доби належить тільки частково, тією або іншою формою соціальної організації. Тобто, у темпоральному аспекті таке суспільство є маргінальним. Одним із факторів темпоральної маргінальності суспільства, як перекоонує здійснений аналіз, є явище соціальної транзитивності.

¹ Словник іншомовних слів / Уклад. Л.О.Пустовіт, О.І.Скопненко, Г.М.Сюта, Т.В.Цимбалюк. — К.: Довіра, 2000. — С. 901.

² Большой толковый социологический словарь / Сост. Д.Джерри, Дж.Джерри. — М.: Вече-АСТ, 1999. — С. 285.

³ Социологический энциклопедический словарь / Сост. З.Т.Голенкова, Л.П.Костомахина, А.Кречмар, А.Михайлова, Г.В.Осипов, Р.Ружичка, Е.Д.Руткевич, А.Ясиньска-Каня. — М.: Инфра-М-Норма, 1998. — С. 122–123.

⁴ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. В.Т.Бусел, М.Д.Василега-Дерибас, О.В.Дмитрієв, Г.В.Латник, Г.В.Степенко. — К. — Ірпінь: «Перун», 2004. — С. 431.

⁵ Социология: словарь / Сост. А.И.Кравченко. — М.: Academia, 1997. — С. 70.

⁶ Советский энциклопедический словарь / Сост. А.М.Прохоров. — М.: Советская энциклопедия, 1985. — С. 584.

⁷ Словник іншомовних слів / Уклад. Л.О.Пустовіт, О.І.Скопненко, Г.М.Сюта, Т.В.Цимбалюк. — К.: Довіра, 2000. — С. 526.

⁸ Словарь русского языка / Сост. С. И.Ожегов. — М.: Русский язык, 1987. — С. 237.

⁹ Словник іншомовних слів / Уклад. Л.О.Пустовіт, О.І.Скопненко, Г.М.Сюта, Т.В.Цимбалюк. — К.: Довіра, 2000. — С. 793.